

MAKTAB O'QUVCHILARIDA DEVIANT XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Erkin Nurtaev

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik

Respublika tashxis markazi Qoraqalpog'iston Respublikasi vakili

Abdimuratov Kayratdin Mnajatdinovich

Qoraqalpog'iston Respublikasi

Mo'ynoq tumani 14-son maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada maktab o'quvchilarida deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, deviant xulq-atvorning o'quvchilar shaxsiy rivojlanishi va ta'lim jarayoniga ta'siri, uni erta aniqlash hamda profilaktika va korreksiya qilishning zamonaviy pedagogik-psixologik yondashuvlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, psixologik omillar, o'quvchi, o'smirlik davri, oilaviy muhit, maktab psixologi, profilaktika, korreksiya, agressivlik, ruhiy salomatlik.

KIRISH

Ta'lim tizimida o'quvchilarning barkamol shaxs sifatida shakllanishi muhim vazifalardan biridir. Biroq ayrim hollarda o'quvchilarda jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy va huquqiy me'yorlardan chetga chiqish holatlari, ya'ni deviant xulq-atvor kuzatiladi. Bunday xulq-atvorning shakllanishi o'quvchining ruhiy rivojlanishi, oilaviy tarbiyasi, tengdoshlari bilan munosabatlari va maktab muhitidagi psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq. Mazkur muammoni ilmiy asosda o'rganish va uning oldini olish bo'yicha samarali psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Asosiy qism

Deviant xulq-atvorning shakllanishida psixologik omillar muhim o‘rin egallaydi. Emotsional beqarorlik, o‘zini past baholash, xavotir, impulsivlik, frustratsiya, stressga chidamlilikning pastligi va emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarining yetarli rivojlanmaganligi o‘quvchilarda salbiy xulq-atvorning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, o‘zini jamoada namoyon qilish istagi, e‘tiborga bo‘lgan ehtiyoj va tengdoshlari tomonidan tan olinishga intilish ham ayrim hollarda deviant xatti-harakatlarga olib keladi. Nazariy jihatdan Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bolalar va o‘smirlar atrofdagilarning xulq-atvorini kuzatish va ularga taqlid qilish orqali yangi xatti-harakatlarni o‘zlashtiradilar. Émile Durkheim esa deviant xulq-atvorni jamiyatdagi ijtimoiy me‘yorlar va qadriyatlarning buzilishi bilan izohlagan.

Oilaviy muhit deviant xulq-atvorning shakllanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Ota-onalar e‘tiborining yetishmasligi, oiladagi nizolar, zo‘ravonlik, tarbiyadagi qat‘iylik yoki beparvolik, farzand bilan samimiy muloqotning sustligi salbiy xulq-atvorning rivojlanish xavfini oshiradi. Shuningdek, maktabdagi muvaffaqiyatsizliklar, tengdoshlar bosimi, bulling, salbiy guruhlar ta‘siri va internetdagi zararli axborotlar ham o‘quvchilarning psixologik holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Deviant xulq-atvorga moyil o‘quvchilarda dars qoldirish, intizom buzilishi, agressivlik, nizolarga moyillik, yolg‘on gapirish, mas‘uliyatdan qochish, o‘qishga qiziqishning pasayishi va ijtimoiy me‘yorlarni inkor etish kabi belgilar kuzatilishi mumkin. Bunday holatlarni erta aniqlash va psixologik yordam ko‘rsatish salbiy oqibatlarining oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Maktab psixologi psixologik diagnostika, individual va guruhli maslahatlar, korreksion treninglar hamda ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik orqali deviant xulq-atvorning profilaktikasini amalga oshiradi. Emotsional intellektni rivojlantirish, kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish, stressni boshqarish va ijobiy motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi.

Deviant xulq-atvorning rivojlanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Psixologik jihatdan emotsional beqarorlik, impulsivlik, past o'zini baholash, frustratsiya, xavotir, agressivlik, empatiyaning sust rivojlanganligi hamda stressni boshqarish ko'nikmalarining yetishmasligi deviant xulq-atvorning shakllanishiga zamin yaratadi.

Emile Durkheim deviant xulq-atvorni jamiyatdagi me'yorlar va qadriyatlarning buzilishi bilan bog'lagan. Robert K. Merton esa deviant xulq-atvorni shaxsning jamiyat tomonidan qo'yilgan maqsadlarga qonuniy vositalar orqali erisha olmasligi natijasida yuzaga keladigan moslashuv shakli sifatida izohlagan. Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra esa salbiy xulq-atvor kuzatish va taqlid qilish orqali ham shakllanadi.

Oilaviy muhit deviant xulq-atvorning rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Ota-onalar o'rtasidagi nizolar, nazoratning sustligi, mehr va e'tiborning yetishmasligi, noto'g'ri tarbiya usullari hamda oiladagi zo'ravonlik o'quvchilarda salbiy xulq-atvor shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Maktab muhitidagi muvaffaqiyatsizliklar, tengdoshlar bosimi, bullying, salbiy guruhlar ta'siri va internetdagi zararli kontent ham ushbu jarayonni kuchaytiradi. Deviant xulq-atvorning psixologik xususiyatlari orasida tajovuzkorlik, intizomsizlik, mas'uliyatsizlik, impulsiv qarorlar qabul qilish, ijtimoiy me'yorlarni inkor etish, o'z xatti-harakatlari oqibatlarini yetarli darajada baholay olmaslik va muloqotdagi qiyinchiliklar kuzatiladi. Ayrim hollarda bunday o'quvchilarda o'qishga qiziqishning pasayishi, dars qoldirish, nizolarga moyillik va ijtimoiy moslashuvning buzilishi ham namoyon bo'ladi.

Maktab psixologi deviant xulq-atvorni erta aniqlash, psixologik diagnostika o'tkazish, individual va guruhliy korreksion mashg'ulotlar tashkil etish hamda ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikda profilaktik ishlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Kognitiv-xulqiy yondashuv, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, emotsional intellektni shakllantirish va konfliktlarni konstruktiv hal qilishga qaratilgan treninglar deviant xulq-atvorni kamaytirishda samarali vosita hisoblanadi.

Deviant xulq-atvor tushunchasi sotsiologiya va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishning dastlabki tadqiqotchilaridan biri Emil Dyurkgeym hisoblanadi. Unga ko'ra, jamiyat hayoti ijtimoiy me'yorlar orqali tartibga solinadi va insonlarning xatti-harakatlari aynan shu me'yorlarga muvofiq shakllanadi. Ijtimoiy me'yorlar jamiyat barqarorligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib, shaxs hamda ijtimoiy guruhlarining xulq-atvorini boshqaradi. Ushbu me'yorlardan chetga chiqish esa deviant xulq-atvor sifatida baholanadi.

Har bir jamiyatda ijtimoiy me'yorlarga zid bo'lgan ayrim salbiy holatlar uchrab turadi. Jumladan, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, boqimandalik kabi illatlar ham ijtimoiy me'yorlardan og'ishning ko'rinishlari hisoblanadi. Deviant xulq-atvor faqat alohida shaxsning emas, balki muayyan ijtimoiy guruhning ham umumiy qabul qilingan qoidalarga zid harakatlarini ifodalaydi.

Dyurkgeym deviantlikni izohlashda "anomiya" nazariyasini ilgari surgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, jamiyatda qadriyatlar va me'yorlarning zaiflashuvi yoki izdan chiqishi natijasida insonlarning xulq-atvorida og'ishlar yuzaga keladi. Olimning 1897-yilda nashr etilgan "O'z joniga qasd qilish" asarida aynan anomiya va deviantlik masalalari chuqur tahlil qilingan. Keyinchalik ushbu g'oyalar ko'plab sotsiologlar tomonidan rivojlantirilgan.

Amerikalik olim Edvin Saterlendning differensial aloqalar nazariyasiga ko'ra, deviant xulq-atvor tug'ma emas, balki ijtimoiy muhitda o'rganiladi. Inson o'z atrofidagi kishilar bilan muloqot jarayonida nafaqat ijobiy, balki salbiy xulq namunalarini ham o'zlashtiradi. Robert Merton esa Dyurkgeymning anomiya nazariyasini rivojlantirib, deviant xulq-atvorni jamiyat tomonidan e'tirof etilgan maqsadlar bilan ularga erishish imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi sifatida izohlaydi.

Shaxsda deviant xulq-atvorning shakllanishiga uning individual xususiyatlari, turli muammoli vaziyatlar hamda ijtimoiy nazorat tizimining samaradorligi katta ta'sir ko'rsatadi. Oila, ta'lim muassasalari, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar shaxsning ijtimoiylashuvida muhim rol o'ynaydi. Mazkur institutlarning faoliyati sust bo'lsa yoki

tarbiyaviy ta'siri yetarli bo'lmasa, deviant xatti-harakatlarning yuzaga kelish ehtimoli ortadi. Psixozanaliz asoschisi Zigmund Freyd inson xulq-atvorini biologik instinktlar bilan bog'laydi. Uning fikricha, inson faoliyatiga hayot va o'lim instinktlari kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ayrim hollarda ushbu ichki ehtiroslar nazorat qilinmasa, deviant xatti-harakatlar yuzaga kelishi mumkin. Freyd qadimgi jamiyatlarda axloqiy me'yorlar va taqiqlarning shakllanishini ham insoniyatning o'zini saqlab qolish ehtiyoji bilan izohlaydi.

Erix Fromm esa inson xulq-atvorini faqat instinktlar bilan tushuntirish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, inson ong, tafakkur va axloqiy tanlov qobiliyatiga ega bo'lsa-da, kuchli hissiyotlar ayrim vaziyatlarda aqlni chetlab o'tishi mumkin. Shu sababli shaxs ichki ziddiyatlarni boshdan kechiradi va bu ba'zan deviant xulq-atvorga olib keladi. Deviant xulq-atvorning shakllanishida oilaviy muhit ham muhim omillardan biridir. Ota-onalar bilan farzand o'rtasidagi nizolar, oiladagi mehr va nazoratning yetishmasligi, ajralish, ota-onadan birining vafoti yoki nosog'lom psixologik muhit bolalarda salbiy xulq-atvor rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Moddiy imkoniyatlarning cheklanganligi, ta'lim olishdagi tengsizlik, madaniyat va san'atga befarqlik, shuningdek, alkogolizm, giyohvandlik, jinoyatchilik kabi salbiy hodisalarning keng tarqalishi yoshlar xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Jamiyatda ijtimoiy me'yorlarga rioya etilishini nazorat qiluvchi asosiy institutlar oila, maktab, mahalla va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hisoblanadi. Ularning hamkorligi shaxsda mas'uliyat, qonunga hurmat va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi. Aks holda ayrim shaxslar jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi deviant xatti-harakatlarni sodir etishlari mumkin.

Yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash, ularda huquqiy madaniyat, mustaqil fikrlash, tanqidiy tafakkur va ma'naviy immunitetni rivojlantirish deviant xulq-atvorning oldini olishning eng samarali yo'llaridan biridir. Shuningdek, yoshlarni turli zararli g'oyalar va salbiy ta'sirlardan himoya qilish, ularda Vatanga sadoqat, fuqarolik mas'uliyati va sog'lom turmush tarziga intilishni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvorning rivojlanishi psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillarning murakkab o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu muammoning oldini olish uchun erta diagnostika, psixologik profilaktika, sog‘lom oilaviy va maktab muhitini yaratish, maktab psixologi, pedagoglar hamda ota-onalar o‘rtasidagi samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarur. Bu o‘quvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash va barkamol shaxs sifatida rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimova V.M. Psixologik xizmat asoslari. – Toshkent, 2018.
2. Shoumarov G‘.B. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2019.
3. Émile Durkheim. Suicide.
4. Robert K. Merton. Social Theory and Social Structure.
5. Albert Bandura. Social Learning Theory.
6. World Health Organization. Adolescent Mental Health.
7. Ziyo.net